

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
Καθηγητής ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΦΩΤΙΑΔΗΣ
Κοσμήτορας Παιδαγωγικής Σχολής Φλώρινας
Πρόεδρος Τμήματος Βαλκανικών Σπουδών Φλώρινας

Οδοιπορικό στον Πόντο: από το χθές στο σήμερα

Ο Πόντος ως γεωγραφική ενότητα, από την **αρχαιότητα** περιλάμβανε την ευρεία παραλιακή χώρα του Εύξεινου Πόντου: η έκταση κάλυπτε τις περιοχές ανάμεσα στο Φάση ποταμό, κοντά στον οποίο σήμερα βρίσκεται η πόλη Βατούμ της Γεωργίας, και την Ηράκλεια την Ποντική όπως αναφέρουν οι αρχαίοι ιστοριογράφοι Ηρόδοτος, Ξενοφώντας και άλλοι.

Τα εσωτερικά σύνορα του Πόντου εκτείνονται σε βάθος 200-300 χιλιομέτρων και οριοθετούνται από τη γεωφυσική πραγματικότητα, τις απροσπέλαστες δηλαδή οροσειρές του Σκυδίου, του Παρυάδρη και του Αντιταύρου, οι οποίες χωρίζουν τον Πόντο από την υπόλοιπη Μ. Ασία. Η παρουσία των Ελλήνων στην περιοχή του Πόντου χρονολογείται από την αρχαιότητα, όταν την εποχή του χαλκού οι Έλληνες θαλασσοπόροι αποτόλμησαν να γνωρίσουν την ανθρωποφάγα θάλασσα του Εύξεινου Πόντου με τις μακρινές και απροσπέλαστες παραλίες του. Η αναζήτηση κυρίως χρυσού και άλλων μεταλλευμάτων οδήγησε πολλούς ταξιδευτές στην περιοχή γύρω στα **1000 π.Χ.** με πρώτη οργανωμένη αποστολή στην Κολχίδα αυτήν του Ιάσονα και των Αργοναυτών. Οι περιπλανήσεις του Ορέστη στη Θοανία του Πόντου και του Οδυσσέα στη χώρα των Κιμμερίων, η εξορία του Προμηθέα στον Καύκασο και το ταξίδι του Ηρακλή στον Πόντο επιβεβαιώνουν την ύπαρξη των εμπορικών δρόμων στην περιοχή του Πόντου από τους μυθικούς χρόνους.

Δύο αιώνες αργότερα **το 800 π.Χ.** οι προσωρινοί αρχικά εμπορικοί σταθμοί γίνονται μόνιμα οικιστικά κέντρα. Η Μίλητος ήταν η πρώτη που εγκαίνιασε την αποικιακή πολιτική της στον Εύξεινο Πόντο ιδρύοντας τη **Σινώπη**. Στη συνέχεια η Σινώπη ίδρυσε το 756 π. Χ. την **Τραπεζούντα**, την Κρώμνα, το Πτέριον, την Κύτωρο κ. α. Όπως αναφέρει ο Πόντιος γεωγράφος Στράβωνας η μακρινή περιοχή του Πόντου ήταν πολύ παραγωγική και πλούσια σε νερό και καλλιέργειες με αποτέλεσμα σ' έναν αιώνα οι αφιλόξενες παραλίες του Εύξεινου Πόντου να γεμίσουν με ελληνικές αποικίες. Τον **6^ο αιώνα π.Χ.** υπήρχαν εβδομήντα πέντε αποικίες και ήταν ραγδαία η εμπορική, ναυτική και πολιτιστική ανάπτυξη των αποικιών αυτών: η Σινώπη, η Αμισός, η Τραπεζούντα, η Πιτυούντα, η Φαναγορία, το Παντικάπιον, η Θεοδοσία, η Χερσόνησος, η Όλβια, η Ίστρια, η Οδησσός, κ. α. έγιναν πολυάνθρωπα και ισχυρά κέντρα για τα οποία οι μαρτυρίες, όσον αφορά στην οικιστική οργάνωση, τις οικονομικές δραστηριότητες, τις εμπορικές και πολιτιστικές σχέσεις με τις μητροπόλεις και με τους γηγενείς λαούς, προέρχονται από τις ανασκαφές και τις πηγές της κλασικής και της μετακλασικής εποχής.

Από τον **5^ο αιώνα π. Χ.** η περιοχή της Κριμαίας ήταν ο κύριος προμηθευτής σιταριού της Αθήνας. Το αθηναϊκό κράτος, για να προστατεύσει τα εμπορικά του συμφέροντα σ' αυτή την πλούσια χώρα, έκτισε κατά μήκος των ακτών στρατιωτικές αποικίες στις οποίες εγκατέστησε 600 Αθηναίους κληρούχους με 30 πολεμικά πλοία. Η εμπορική, οικονομική και στρατηγική σημασία που είχε για την Αθήνα αυτή η περιοχή αποδεικνύεται από την επίσκεψη του Περικλή το 453 π.Χ. Μ' αυτή τη ρεαλιστική πολιτική ο Περικλής εξασφάλισε τη θαλάσσια συγκοινωνία με

τον Εύξεινο Πόντο παγιώνοντας την ανεμπόδιστη εισαγωγή και εξαγωγή προϊόντων από και προς την Αττική. Οι ελληνικοί πληθυσμοί στις αποικίες κρατούσαν με σεβασμό τις παραδόσεις, τα ήθη και τα έθιμα, τα πολεοδομικά δεδομένα και τους πολιτειακούς θεσμούς που είχαν φέρει από τη μητρόπολη. Οι πόλεις είχαν μεταξύ τους αγαθές σχέσεις και πολλαπλασιάζονταν κυρίως στα παράλια μέρη, αλλά και στην ενδοχώρα κοντά σε υδροφόρες περιοχές. Ο ιστορικός Ξενοφώντας στο έργο του «Κύρου Ανάβασις» το 401 π.Χ. περιγράφει με λεπτομέρεια τη ζωή των Ελλήνων στην Τραπεζούντα τονίζοντας ιδιαίτερα την πατροπαράδοτη φιλοξενία των Ελλήνων του Πόντου.

Το ελληνικό εμπόριο και ο πολιτισμός κυριάρχησαν πολύ νωρίς στις αποικίες του Πόντου, ενώ οι πλουτοφόρες περιοχές πρόσφεραν πολύτιμα προϊόντα για την ελληνική οικονομία. Οι πρώτες ύλες, τα δημητριακά, η ξυλεία, το κάνναβι, το λινάρι, τα κτηνοτροφικά είδη, τα ψάρια και αργότερα τα προϊόντα από το πλούσιο υπέδαφος της περιοχής, ασήμι, χαλκός, σίδηρος, αξιοποιήθηκαν με τον καλύτερο τρόπο προς όφελος και των δύο συναλλασσόμενων λαών.

Μέχρι **τα αλεξανδρινά χρόνια** χάρη στη συνετή πολιτική τους όλες οι παραλιακές πόλεις με κύρια την Τραπεζούντα έμειναν ανεξάρτητες, αυτόνομες και αυτοδιοικούμενες. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο και τον Ξενοφώντα οι πόλεις αυτές δεν υποδουλώθηκαν ουσιαστικά στους Πέρσες, αλλά μόνον τυπικά. Την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου η Τραπεζούντα συμμετείχε χωρίς θύματα στην εθνική δόξα των Ελλήνων, ενώ άλλες αποικίες όπως η Φώκαια και η Μίλητος επέλεξαν μια «πολυτάραχη αυτονομία» και για αυτό «δεν άργησαν να μεταβληθούν σε ερείπια».

Στην **ελληνιστική περίοδο** οι ελληνικές πόλεις έφτασαν στο αποκορύφωμα της οικονομικής τους δύναμης και η επίδραση του ελληνικού στοιχείου στους γηγενείς λαούς συνέχιζε να είναι ισχυρή με αποτέλεσμα την κοινωνική και πολιτισμική εξέλιξή τους. Στα χρόνια της βασιλείας των Μιθριδατών ο Πόντος απέκτησε μεγάλη φήμη, γιατί καθιερώθηκε η ελληνική γλώσσα ως επίσημη γλώσσα επικοινωνίας των πολυάριθμων και πολύγλωσσων εθνοτήτων της Μ. Ασίας. Παράλληλα, το δωδεκάθεο του Ολύμπου κατόρθωσε ειρηνικά να αφομοιώσει την πλειοψηφία των θεοτήτων της Ανατολής, γεγονός που συνέβαλε ουσιαστικά στην οικοδόμηση ναών σ' όλο τον Πόντο.

Ο περσικός θεός Μίθρας, χωρίς να εκλείψει ποτέ, σταδιακά ελληνοποιήθηκε και αντικαταστάθηκε από τους θεούς Ήλιο, Απόλλωνα και Ερμή. Η παράλληλη λατρεία γηγενών και ελληνικών θεοτήτων οδήγησε στο πάντρεμα του ελληνικού πνεύματος με την ανατολίτικη σοφία και είχε θετική μόνο προσφορά για το μιθριδατικό βασίλειο και για τον παγκόσμιο πολιτισμό.

Την πρώτη περίοδο της **Ρωμαιοκρατίας** μετά το 63 π.Χ., όταν ο Ρωμαίος ύπατος Πομπήιος κατέλαβε την Τραπεζούντα, η οικονομική, εμπορική και πολιτική ακμή της μιθριδατικής περιόδου συνεχίστηκε καθώς οι Έλληνες διατήρησαν την ελευθερία, την ανεξαρτησία και την αυτονομία τους. Η απουσία της κεντρικής ρωμαϊκής εξουσίας, που έδινε τη δυνατότητα στους Έλληνες να αναπτύξουν τις ποικίλες ικανότητές τους, και η υιοθέτηση του διοικητικού σχήματος οργάνωσης των Μιθριδατών ενίσχυσαν την ελληνική παράδοση και το ελληνικό φρόνημα. Τα κτίρια, οι ξενώνες, οι τάφοι μαρτυρούν τον πλούτο των πόλεων και αποδεικνύουν ότι η ελληνική τέχνη και επιστήμη καλλιεργούνταν συστηματικά σε όλες τις πόλεις του Πόντου.

Τη δεύτερη περίοδο της ρωμαιοκρατίας η εφαρμογή της δυτικής αυταρχικής διακυβέρνησης του Διοκλητιανού και των άλλων Ρωμαίων

αυτοκρατόρων υπήρξε η αρχή μιας κρίσιμης περιόδου για τον Πόντο. Στα χρόνια του ανθύπατου Λίβιου, η Τραπεζούντα και οι άλλες ελληνικές πόλεις σταμάτησαν να αυτοδιοικούνται. Ακόμη και ο Μέγας Κωνσταντίνος, ο οποίος σε άλλους τομείς βοήθησε τον ελληνισμό της περιοχής, ως υπέρμαχος της συγκεντρωτικής πολιτικής συγχώνευσε όλες τις τυπικές εξουσίες στην κεντρική κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης.

Μετά την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης ολόκληρος ο Πόντος χωρίστηκε σε τρεις γεωγραφικές περιφέρειες. Το δυτικό τμήμα, που ονομάστηκε **Ελενόποντος** προς τιμή της μητέρας του Μ. Κωνσταντίνου, περιλάμβανε τις πόλεις Αμάσεια, Ιβώρα, Ευχάιτα, Ανδράπα, Ζάλιχα, Σινώπη και Αμισό. Το ανατολικό τμήμα, στο οποίο υπάγονταν οι πόλεις Νεοκαισάρεια, Κόμανα, Πολεμώνιον, Κερασούντα και Τραπεζούντα ονομάστηκε **Πολεμωνιακός Πόντος** από το όνομα του διοικητή Πολέμωνα. Το τρίτο γεωγραφικό τμήμα, με πρωτεύουσα τη Νικόπολη και γνωστές πόλεις τη Σεβάστεια, τα Σάταλα, και τη Σεβαστούπολη Αρμενιακού, που συμπεριλάμβανε μέρος του Πόντου και της Μικρής Αρμενίας, ονομάστηκε **Κολωνεία**.

Ο ελληνισμός και ο χριστιανισμός ήταν οι παράγοντες που επηρέασαν το διοικητικό μηχανισμό και δημιούργησαν την ελληνοβυζαντινή αυτοκρατορία. Κατά την μακράννη περίοδο της Ρωμαιοκρατίας ανοικοδομήθηκαν τα ρωμαϊκά τείχη. Έγιναν επίσης λιμενικά έργα, νέα οικιστικά κτίρια και στρατόπεδα μέσα στην πόλη της Τραπεζούντας για να φιλοξενηθεί η Πρώτη Ποντιακή Λεγεώνα. Οι Τραπεζούντιοι άρχισαν να συνειδητοποιούν τη σημασία της πόλης τους στον άξονα Ανατολή-Κωνσταντινούπολη και το μεσολαβητικό τους ρόλο για τις σχέσεις της πρωτεύουσας με τα ομόθρησκα, συμμαχικά και πελατειακά κρατίδια της γειτονικής Γεωργίας.

Ο χριστιανισμός διαδόθηκε στον Πόντο πολύ νωρίς από τους αποστόλους Ανδρέα και Πέτρο με πρώτο ιεραποστολικό σταθμό την Αμισό. Παρά τα σοβαρά προβλήματα που προκαλούσαν οι ειδωλολάτρες και η ρωμαϊκή διοίκηση, η χριστιανοσύνη ρίζωνε σταθερά σε όλες τις επαρχίες του Πόντου. Στα χρόνια των τελευταίων διωκτών αυτοκρατόρων, Διοκλητιανού (284- 305), Γαλερίου (306-311) και Μαξιμίνου (305-311) ο Πόντος πέρασε μια κρίσιμη εικοσαετία θρησκευτικών διωγμών και μαρτυριών με αποτέλεσμα τη φυγή πολλών χριστιανών προς τις δύσβατες βουνοκορφές στο εσωτερικό της χώρας. Ωστόσο οι συστηματικοί διωγμοί αντί να κλονίζουν το φρόνημα των καταδιωκόμενων χριστιανών δυνάμωσαν περισσότερο τον αγώνα για τη διάδοση του χριστιανισμού και τη συντριβή των ειδώλων. Δημιουργήθηκε έτσι μια τάξη μαρτύρων του Χριστού με σημαντικότερους τους **Ευγένιο** από την Τραπεζούντα, τον Ουαλεριανό από την Εδίσκη, τον Κανίδιο από την Τσολόσαινα και τον Ακύλα από τη Γοδαίνη της Χαλδίας. Ο μαρτυρικός θάνατος του Ευγένιου οριστικοποίησε το θρίαμβο του χριστιανισμού κατά της ειδωλολατρίας και από τότε τιμάται ως φωτιστής, διδάσκαλος και πολιούχος της Τραπεζούντας, αλλά και όλων των Ελλήνων του Πόντου μέχρι τις μέρες μας. Στα χρόνια του Μ. Κωνσταντίνου η εκκλησία του Πόντου οργανώθηκε διοικητικά και ιδρύθηκε η «Επισκοπή Τραπεζούντος εν τη ποντική διοικήσει», η οποία αργότερα εξελίχθηκε σε μητρόπολη με δεκαπέντε επισκοπές. Η εδραίωση του χριστιανισμού συνέβαλε ουσιαστικά στην ίδρυση πολλών χριστιανικών ναών και μοναστηριών με σημαντικότερα του Αγίου Ιωάννου Βαζελώνος, της Παναγίας Σουμελά, του Αγίου Γεωργίου Περιστερεώτα και άλλα, τα οποία έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διάδοση και τη διάσωση του χριστιανισμού και του ελληνισμού.

Μετά τον Μέγα Θεοδόσιο ένα μέρος του ανατολικού Πόντου πέρασε στην εξουσία της δυναστείας των Περσών. Η περιοχή της Τραπεζούντας και η επαρχία της Χαλδίας ευτύχησαν να μη γνωρίσουν την ασιατική καταπίεση. Με τη νίκη του Ιουστινιανού οι Πέρσες εκδιώχτηκαν από τη Λαζία του Πόντου και τις άλλες περιοχές, γεγονός που συνέβαλε στον εκχριστιανισμό ακόμη και της τελευταίας ειδωλολατρικής φυλής του Πόντου, των Τζάνων, λαού κατεξοχήν πολεμικού.

Στα χρόνια του Λέοντα Γ΄ του Ισαύρου ο Πόντος ανάκτησε τη γεωπολιτική, στρατιωτική και οικονομική προνομιακή του θέση. Ο πληθυσμός της πόλης αυξήθηκε σημαντικά και η Τραπεζούντα τον 10ο αιώνα έγινε σπουδαίος εμπορικός σταθμός. Όπως αναφέρουν και δύο σύγχρονοι Άραβες γεωγράφοι, ο Μασσουδή και ο Ισταχρή, η Τραπεζούντα εξελίχθηκε σε οικονομικό, πολιτικό και στρατιωτικό κέντρο του Πόντου με αποτέλεσμα την ισχυροποίηση του ελληνισμού.

Οι βυζαντινοί αυτοκράτορες για την ενίσχυση των ανατολικών τους συνόρων είχαν παραχωρήσει ιδιαίτερα προνόμια στους θεματάρχες του Πόντου ακολουθώντας μια συνετή κοινωνική και φορολογική πολιτική, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης των ακριτικών πληθυσμών. Πουθενά αλλού σε όλο το βυζαντινό χώρο δεν υμνήθηκε τόσο πολύ ο κύκλος των ακριτικών τραγουδιών όσο στον Πόντο και την Καππαδοκία, γεγονός που επιβεβαιώνει την ουσιαστική προσφορά των ακριτών στη φύλαξη των βυζαντινών συνόρων, για το διάστημα που ίσχυε το προνομιακό καθεστώς. Η λαϊκή μούσα ξεχώρισε σε ανδρεία και αρετή το Διγενή Ακρίτα, οι αγώνες του οποίου συμβόλιζαν την αδιάκοπη πάλη της ελληνικής φυλής ενάντια σε όλους τους ανατολικούς εχθρούς.

Μετά τον **11^ο αιώνα** η καταστροφή των αρμενικών κρατιδίων και η απέλαση των αρμενικών φύλων στην Καππαδοκία και την Κιλικία ευνόησαν τις εισβολές των Σελτζούκων. Η αποφασιστική πολεμική επιχείρηση απομάκρυνσης των Σελτζούκων από τον αυτοκράτορα Ρωμανό (1067-1071) κατέληξε στην καταστροφική ήττα της μάχης του Μαντζικέρτ (26 Αυγούστου 1071), που είχε ως αποτέλεσμα την ελεύθερη επέλαση των Σελτζούκων, οι οποίοι ανεμπόδιστοι κατέκλυσαν τη Μ.Ασία και δημιούργησαν ξεχωριστά κράτη, το σουλτανάτο του Ρουμ με πρωτεύουσα το Ικόνιο και το εμιράτο των Ντανισμενίδων με πρωτεύουσα τη Νεοκαισάρεια.

Αυτήν την περίοδο της κρίσης το Βυζάντιο αδιαφόρησε για τα ανατολικά του σύνορα και άλλαξε την κοινωνική και φορολογική πολιτική του προς τους ακρίτες και τους θεματάρχες του Πόντου με αποτέλεσμα τα ανατολικά σύνορα του Βυζαντίου να γίνουν ανίσχυρα και ευάλωτα σε κάθε εχθρό. Οι ακρίτες δεν είχαν πλέον λόγους να πολεμούν για τον τόπο τους. Πολλοί έφυγαν για πιο εύπορες περιοχές ή άλλαξαν επάγγελμα. Τότε ανεξαρτητοποιήθηκαν πολλοί από τους θεματάρχες και δούκες του Πόντου. Άλλοι πάλι αναγκάστηκαν να πολεμήσουν μόνοι τους για να ελευθερώσουν τις περιοχές τους από τους Σελτζούκους και τους ανατολικούς εχθρούς χωρίς την οικονομική και στρατιωτική βοήθεια του Βυζαντίου. Από τους αγώνες αυτούς γνωστοί είναι οι ήρωες και τα κατορθώματα των ανεξάρτητων Ποντίων θεματάρχων **Θεόδωρου και Κωνσταντίνου Γαβρά και Γρηγορίου του Ταρωνίτη.**

Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας δικαιωματικά κατέχει ξεχωριστή θέση στην παγκόσμια ιστορία, αφού χάρη στη διπλωματική ευελιξία και την πολιτική και στρατιωτική ικανότητα των διοικούντων κατόρθωσε να βοηθήσει πολύπλευρα την ταραγμένη από τις μεσαιωνικές δεισιδαιμονίες Ευρώπη. Το κράτος των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας ιδρύθηκε από τον Αλέξιο, απόγονο της αυτοκρατορικής δυναστείας των Κομνηνών,

μετά την άλωση της Πόλης από τους Φράγκους το 1204 και το νέο διοικητικό κατακερματισμό του Βυζαντίου. Ο λαός του Πόντου τον αναγνώρισε ως νόμιμο κληρονόμο της βυζαντινής αυτοκρατορίας γιατί σεβάστηκε την καταγωγή, την ορθόδοξη πίστη του και κυρίως γιατί φοβήθηκε τις πολιτικές μεταβολές στην Κωνσταντινούπολη, τους Φράγκους κατακτητές και τους Σελτζούκους, που καθημερινά τους προκαλούσαν.

Οι συνεχείς απελευθερωτικοί και αμυντικοί αγώνες των Κομνηνών της Τραπεζούντας όχι μόνο εξασθένησαν την ασιατική επέκταση στην απροετοίμαστη Δύση, αλλά και βοήθησαν πολιτιστικά την Ευρώπη μεταλαμπαδεύοντας σ' αυτή τον ώριμο πολιτισμό και την παιδεία της, μετά την αναγκαστική φυγή των λογίων της Τραπεζούντας όταν χάθηκε και το τελευταίο αυτό ελληνικό προπύργιο. Ο Πόντιος Βησσαρίων, ο μετέπειτα Καρδινάλιος, και ο φιλόσοφος Γεώργιος ο Τραπεζούντιος κατέχουν ακόμη και σήμερα ξεχωριστή θέση στα ευρωπαϊκά γράμματα.

Η Τραπεζούντα τον 14^ο αιώνα υπήρξε κέντρο της αστρονομίας και των μαθηματικών με ονομαστούς δασκάλους τον Γρηγόριο Χιονιάδη, τον Κωνσταντίνο Λουκίτη και τον κληρικό Μανουήλ. Από όλα τα μέρη του κόσμου πήγαιναν εκεί για να σπουδάσουν. Στη σχολή της Τραπεζούντας δίδαξε επίσης ο βυζαντινός ποιητής Θεόδωρος Πρόδρομος, ο γνωστός στη νεοελληνική λογοτεχνία Φτωχοπρόδρομος, ενώ πολλοί ιστορικοί από την Τραπεζούντα, όπως ο Θεωνάς, ο Μιχαήλ Πανάρετος, ο Ανδρέας Λιβαδινός, ο μητροπολίτης Ιωσήφ Λαζαρόπουλος, έγραψαν άριστες ιστορικές, φιλολογικές εθνολογικές και γεωγραφικές πραγματείες. Η Τραπεζούντα ως πρωτεύουσα του παρευξεινίου ελληνισμού εκτός από πνευματικό κέντρο υπήρξε και κόμβος εμπορικών ανταλλαγών ανάμεσα στις χώρες της Ανατολής και της Δύσης, με αποτέλεσμα στην αγορά της να συναντώνται λαοί από την Ασία και την Ευρώπη οι οποίοι μετέφεραν μια πολυχρωμία από γλώσσες, ενδυμασίες και θρησκείες.

Οι Μεγαλοκομνηνοί οι οποίοι έφεραν τον τίτλο «Βασιλείς και Αυτοκράτορες πάσης Ανατολής, Ιβήρων και Περσείας» παρά τα μεγάλα μερικές φορές αντεθνικά τους λάθη, παλεύοντας επί 257 χρόνια κατόρθωσαν να σώσουν τους μαυροθαλασσίτες Έλληνες.

Με την άλωση της Πόλης το **1453** και της Τραπεζούντας το **1461** αρχίζει και για τον ποντιακό ελληνισμό η σκληρή οθωμανική κυριαρχία. Το παλάτι των Κομνηνών μετατράπηκε σε στρατώνα γενιτσάρων, όπου οκτακόσιοι νέοι έγιναν γενίτσарοι και ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Η μητρόπολη των Κομνηνών, η Παναγία η Χρυσοκέφαλος έγινε τζαμί, ενώ πολλοί Έλληνες των πλούσιων παραλιακών πόλεων και των χωριών πήραν το δρόμο της εξόδου και της προσφυγιάς. Άλλοι μετοίκησαν στα παράλια της μεσημβρινής και της νότιας Ρωσίας, άλλοι στις παραδουνάβιες περιοχές και άλλοι στις απάτητες βουνοκορφές του εσωτερικού Πόντου κτίζοντας καινούρια ελληνικά χωριά και πόλεις, οι οποίες έγιναν νέα πολιτισμικά κέντρα και δέχονταν φιλόξενα κάθε καταδιωγμένο Έλληνα.

Οι πρωτεργάτες της επανάστασης του 1821, οι αδελφοί Αλέξανδρος και Δημήτριος Υψηλάντης ήταν ποντιόπουλα της Διασποράς. Οι εσωτερικές και οι εξωτερικές μετοικεσίες μπορεί να αλλοίωσαν την πληθυσμιακή κοινωνική και οικονομική δομή της ελληνικής κοινωνίας, αλλά δεν μπόρεσαν να την τραυματίσουν θανάσιμα, γιατί τα μόνιμα όπλα του ελληνισμού η θρησκεία, η γλώσσα και η μακραίωνα ελληνική πολιτιστική παράδοση αντιστάθηκαν στην οσμανική βία.

Ωστόσο πολλοί από εκείνους που έμειναν στα μέρη τους αναγκάστηκαν κάτω από τις μεσαιωνικές πιέσεις των Οθωμανών ν'

αλλαξοπιστήσουν για να σώσουν τη ζωή, την τιμή και τις περιουσίες τους για ν' απαλλαγούν από την απάνθρωπη συμπεριφορά τους. Είναι αδύνατο να περιγράψει κανείς τις συνθήκες που βρίσκονταν χιλιάδες Έλληνες οι οποίοι αλλαξοπίστησαν: κάθε χωριό, κάθε πόλη, κάθε οικογένεια έχει και μια ιδιαίτερη τραγική ιστορία. Η τυραννία των σατράπηδων, ο θρησκευτικός φανατισμός των μουσουλμάνων, οι πιέσεις και οι διωγμοί των Ντερεμπέδων, τα συνεχή βασανιστήρια λύγιζαν το ανθρώπινο ηθικό και οδηγούσαν στην εξωμοσία. Όσοι αντιστάθηκαν, οι νεομάρτυρες που μαρτύρησαν δημόσια στο όνομα του χριστιανισμού αποκηρύσσοντας τον ισλαμισμό, οι κλέφτες και οι αντάρτες, τα παλικάρια του Πόντου που κατέφυγαν στις δυσπρόσιτες βουνοκορφές έγιναν ηρωικά πρότυπα.

Τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής αυτοκρατορίας δεν εκδιώχθηκαν μόνο οι Έλληνες του Πόντου αλλά κινδύνευσε πολλές φορές σοβαρά και ο πολιτισμός τους: το 1764 η Κερασούντα, εξαιτίας του εμφυλίου πολέμου των μικρών τυραννίσκων, καταστράφηκε ολοσχερώς. Την ίδια τύχη είχε και η κωμόπολη Κόραλλα το 1811, ενώ η Τραπεζούντα συρρικνωνόταν από την πείνα και την εξαθλίωση. Η στυγνή βία και η τυραννία των σουλτάνων και των τοπαρχών ανάγκαζε συνέχεια τις περισσότερες ελληνικές οικογένειες να μετακινούνται προς τα βουνά του Πόντου.

Από τις αρχές του **17^{ου} αιώνα** ο ελληνισμός του Πόντου άρχισε να ξαναριζώνει στον τόπο του, να ξαναβρίσκει τον εαυτό του και να χρησιμοποιεί το πνεύμα και τις ικανότητές του. Τη θέση των Ελλήνων ενίσχυσαν πολύ τα μοναστήρια και τα μεταλλεία του Πόντου, που ήταν γνωστά από την πρώιμη βυζαντινή εποχή. Η συστηματική εκμετάλλευση των μεταλλείων είχε αρχίσει στις αρχές του 16^{ου} αιώνα. Οι Έλληνες μεταλλωρύχοι είχαν αποκτήσει μια σχεδόν μονοπωλιακή θέση σε όλους τους τομείς των ορυχείων. Γι' αυτόν τον λόγο έγιναν αναντικατάστατοι στην αυτοκρατορία και η Πύλη αναγνώρισε αμέσως τη σημασία που είχαν τα ορυχεία αργύρου, μολύβδου και χρυσού στην ποντιακή ενδοχώρα. Οι σουλτάνοι, που χρειάζονταν χρήματα για τη συνέχιση των κατακτητικών τους πολέμων, έθεσαν όλα τα ορυχεία και μεταλλουργεία υπό την εποπτεία τους. Πρώτος ο Μουράτ Α' (1574-1595) κρατικοποίησε τις στοές και τις εγκαταστάσεις επεξεργασίας, εξασθενίζοντας έτσι οικονομικά και πολιτικά τη δύναμη των τοπικών τυραννίσκων, η αλαζονεία και η απληστία των οποίων απέβαινε εις βάρος της ζωής, της προσωπικής ελευθερίας και της περιουσίας των καταφρονεμένων ραγιάδων. Τα προνόμια που δόθηκαν στους μεταλλωρύχους οδήγησαν πολλούς χριστιανούς στις ποντιακές κοινότητες των ορυχείων, ενώ ανάλογα προνόμια είχαν επίσης όσοι δούλευαν στα ναυπηγεία.

Στη μακράιωνη περίοδο της δουλείας μπόρεσε μια μεγάλη κατηγορία χριστιανών να αντισταθεί στο καρκίνωμα των εξισλαμισμών. Ήταν οι **Κρυπτοχριστιανοί ή Κλωστοί ή Κρυφοί ή Γυριστοί ή Τενεσούρηδες**. Ήταν οι λαθρόβιοι χριστιανοί που αναγκάστηκαν να δεχτούν εξωτερικά μόνο τον ισλαμισμό, διατηρώντας στα βάθη της ψυχής τους τη χριστιανική πίστη και, όπου οι συνθήκες το επέτρεπαν, την ελληνική γλώσσα. Μ' αυτό το θανάσιμο παιχνίδι έμειναν πιστοί στην ορθοδοξία και την εθνική τους ταυτότητα. Το μεγαλύτερο μέρος των Κρυπτοχριστιανών έζησε και ζει ακόμη στον Πόντο, ενώ σε μικρότερη κλίμακα το φαινόμενο του κρυπτοχριστιανισμού παρατηρήθηκε επίσης στην Αλβανία, την Κύπρο, την Κρήτη, την Κωνσταντινούπολη, την Καππαδοκία και τα νησιά του Αιγαίου.

Σήμερα φαίνεται ασύλληπτο πώς μπόρεσαν οι Έλληνες αυτοί να διατηρήσουν από γενιά σε γενιά κρυφό το μυστικό της χριστιανικής τους πίστης, όταν ξέρουμε πως το Κοράνι καταδικάζει ρητά τους αποστάτες με

ταπεινωτικό θάνατο. Τα μεγάλα μοναστήρια του Πόντου κατείχαν ξεχωριστή θέση στην υποστήριξη των Κρυπτοχριστιανών και των νεομαρτύρων. Χάρη στη διπλωματία τους έσωσαν πολλές φορές ηθικά, πνευματικά, εθνικά και σωματικά τους καταδιωκόμενους χριστιανούς.

Το φαινόμενο της αποκρυφίας, που συνεχίζεται μέχρι σήμερα, αποκαλύφθηκε για πρώτη φορά επίσημα το **1856**. Οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου εκμεταλλευόμενοι την έκδοση του σουλτανικού διατάγματος «Χάτι Χουμαγιούν» που υποσχόταν θρησκευτική και πολιτική ελευθερία σε όλους τους υπηκόους της οθωμανικής αυτοκρατορίας συγκεντρώθηκαν το Μάρτιο του 1857 στη μονή της Θεοσκεπάστου και εκεί ορκίστηκαν να αγωνιστούν μέχρι την τελική νίκη, αφήφώντας την εξορία, το θάνατο και τ' άλλα βασανιστήρια με τα οποία τους εκβίαζαν οι οθωμανικές αρχές. Η αντιπροσωπευτική επιτροπή, που ορίστηκε από τους Κρυπτοχριστιανούς, με επιστολή της προς τις πρεσβείες των Μ. Δυνάμεων, προς το Πατριαρχείο και προς την Υψηλή Πύλη πέτυχε να αναγνωρισθούν οι πρώτοι Κρυπτοχριστιανοί ως χριστιανοί.

Το 1856 η επιτόπια έρευνα που έγινε στην περιοχή του Πόντου για την καταγραφή των κρυφών χριστιανών είχε ως αποτέλεσμα μια Έκθεση, η οποία σήμερα βρίσκεται στα αρχεία του Foreign Office και βεβαιώνει τον μεγάλο αριθμό των Κρυπτοχριστιανών κατοίκων. Παρά τη διακοπή της έρευνας από τις οθωμανικές αρχές, από το φόβο του εκχριστιανισμού και εξελληνισμού της περιοχής, οι κάτοικοι πολλών περιοχών (Κρώμνης, Ματσούκας, Σουρμένων, Σάντας, Ιμέρας) σήκωσαν τη σημαία της εθνικοθρησκευτικής επανάστασης. Το 1857 οι επιτροπές που δημιουργήθηκαν κατέγραψαν 30.000 κρυφούς χριστιανούς, ενώ ολόκληρα χωριά το ένα μετά το άλλο, αποκάλυπταν το μυστικό τους. Η πρώτη αυτή διπλωματική νίκη του 1857 στην οποία συμμετείχαν ενεργά και οι αντιπρόσωποι των Μ. Δυνάμεων προκάλεσε ένα νέο εχθρικό και αντιδραστικό κλίμα προς τους χριστιανούς, όπως περιγράφουν και οι εκθέσεις των υποπροξένων Τραπεζούντας Κυπριώτη και Συναδινού προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας και προς τον μητροπολίτη Τραπεζούντας Κωνσταντίο.

Οι οθωμανικές αρχές μπροστά στον κίνδυνο του εκχριστιανισμού και εξελληνισμού ολόκληρου του Πόντου μηχανεύτηκαν διάφορους τρόπους καταστολής, όπως τη στρατολόγηση όλων όσων αναγνωρίστηκαν ως χριστιανοί. Η στρατολόγηση όμως των κρυπτοχριστιανών, οι οποίοι αποκαλούνταν αρνησίθρησκοι από τους Τούρκους σήμαινε σίγουρο θάνατο στα οθωμανικά στρατόπεδα. Γι αυτόν τον λόγο οι περισσότεροι κρυπτοχριστιανοί αναγκάστηκαν να φύγουν στην ομόθρησκη Ρωσία. Στα αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών της Ρωσίας στη Μόσχα υπάρχουν πολλές εκθέσεις που αναφέρονται στο δράμα των κρυπτοχριστιανών. Το 1910 η νεοτουρκική βουλή αναγκάστηκε να αναγνωρίσει μια μεγάλη κατηγορία κρυπτοχριστιανών ως γνήσιους χριστιανούς. Οι περισσότεροι όμως από αυτούς ήταν άτυχοι, γιατί εγκλωβίστηκαν στην ανατολική γραφειοκρατία.

Σύμφωνα με τις εκθέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αλλά και του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας, το 1914 επίσημα καταγεγραμμένοι ήταν 43.000 κρυπτοχριστιανοί.

Το δυσοίωνο κλίμα για τους υπόδουλους Έλληνες άρχισε σταδιακά να υποχωρεί μετά την παραχώρηση των ειδικών προνομίων, γνωστών στην παγκόσμια ιστορία με τους νομικούς όρους «Χάτι Σερίφ» (1839) και «Χάτι Χουμαγιούν» (1856).

Η θεωρητική ισονομία και η θρησκευτική ελευθερία μαζί με την **ανάπτυξη του εμπορίου και της οικονομίας** οδήγησαν στην αύξηση του

ποντιακού πληθυσμού, την καλλιέργεια της ελληνικής παιδείας και την ανάπτυξη της νεοελληνικής συνείδησης.

Ο ποντιακός ελληνισμός εγκατέλειψε τα κρησφύγετά του και κατέβηκε στις παραλιακές περιοχές όπου έκτισε καινούρια χωριά, εκκλησίες και σχολεία. Σε σύντομο χρονικό διάστημα πήρε ξανά στα χέρια του το εμπόριο ολόκληρου του Εύξεινου Πόντου και της ενδοχώρας, ενώ η Τραπεζούντα ξαναβρήκε τις παλιές της δόξες. Το μέλλον της περιοχής προβλεπόταν ευοίωνα, χάρη στην εύφορη χώρα με την πλούσια βλάστηση, τις απέραντες δασικές εκτάσεις με έλατα, πλατάνια, πεύκα και άλλα δέντρα που κάλυπταν τις περιοχές της Σινώπης, της Τρίπολης, της Κερασούντας, της Τραπεζούντας και των Σουρμένων. Στην Κερασούντα είχαν ιδρυθεί εργοστάσια ατμοπριόνων για την παραγωγή ξυλείας από έλατα.

Η γεωργική οικονομία στηριζόταν κυρίως στο σιτάρι, το καλαμπόκι, το κριθάρι, τα όσπρια, τα πορτοκάλια, τα γεώμηλα και τα εξαιρετα καπνά, ιδιαίτερα των περιοχών της Αμισού και της Πάφρας. Τα τυροκομικά προϊόντα του Πόντου ήταν και είναι επίσης δημοφιλή στις αγορές της Κωνσταντινούπολης και των άλλων μεγαλουπόλεων. Προς το βορά η οροσειρά Παρυάδρου, πλούσια σε μεταλλευτικά κοιτάσματα, έδωσε τη δυνατότητα δημιουργίας μεταλλείων αργύρου, χαλκού και μολύβδου στις περιφέρειες της Αργυρούπολης και της Τρίπολης. Εξίσου αναπτυγμένη ήταν η βιοτεχνία στο χώρο της χρυσοχοΐας, της σιδηρουργίας, και της χαλκουργίας καθώς επίσης και η βιομηχανία της ναυπηγικής. Η κύρια πλουτοπαραγωγική πηγή στα παράλια του Εύξεινου Πόντου ήταν το διαμετακομιστικό εμπόριο με κυριότερα λιμάνια την Αμισό, την Τραπεζούντα, την Κερασούντα, την Οδησό, τη Βραΐλα, το Νοβοροσίσκι και τη Σεβαστούπολη.

Η Τραπεζούντα μέχρι τον 1869 έλεγχε το 40% του εμπορίου της Περσίας και το διαμετακομιστικό εμπόριο απέφερε περίπου 200.000.000 φράγκα κέρδος το χρόνο.

Οι Έλληνες διέθεταν εμπορικά υποκαταστήματα και πρακτορεία μεταφορών στη Ρωσία, την Περσία, την Κωνσταντινούπολη, τη Μασσαλία, την Αγγλία και σε άλλες μεγάλες πόλεις της Ευρώπης. Για μεγάλο διάστημα και μετά το 1883 τέσσερις μεγάλοι ελληνικοί τραπεζικοί και εμπορικοί οίκοι της Τραπεζούντας έλεγχαν μαζί με το υποκατάστημα της Τράπεζας Αθηνών σχεδόν όλη την οικονομία του ανατολικού Πόντου. Ανάλογη ήταν η οικονομική κίνηση των Ελλήνων και στις άλλες πόλεις του Πόντου: από το εμπορικό λιμάνι της Αμισού εξαγόταν μεγάλες ποσότητες εξαιρετικού καπνού και άλλων εγχώριων προϊόντων, ενώ το 1869 στην Αμισό από τις 214 επιχειρήσεις της πόλης οι 156 ανήκαν στους Έλληνες. Στην Κερασούντα οι εφοπλιστικοί και εμπορικοί οίκοι των Κωνσταντινίδη, Κακουλίδη, Σούρμελη και Πισσάνη καταξιώθηκαν στα μεγάλα εμπορικά κέντρα του Εύξεινου Πόντου αλλά και της Ευρώπης.

Η οικονομική άνθιση του ελληνισμού στην ευρύτερη περιοχή του Εύξεινου Πόντου είχε ως αποτέλεσμα την πνευματική και καλλιτεχνική αναγέννηση. Οι εκπρόσωποι του επιχειρηματικού κόσμου πρόσφεραν γενναιόδωρα ένα σεβαστό ποσό από τα κέρδη τους υπέρ των θρησκευτικών, εκπαιδευτικών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και αξιόλογοι επιστήμονες στέλνονταν για ειδικευση σε διάφορα πανεπιστήμια της Ευρώπης για να μεταφέρουν στην πατρίδα τους τις νέα επιστημονικές μεθόδους διδασκαλίας.

Το **Φροντιστήριο της Τραπεζούντας** που είχε ιδρύσει το 1682 ο μεγάλος Τραπεζούντιος δάσκαλος του Γένους Σεβαστός Κυμινήτης και λειτούργησε παρά τις αντιξοότητες μέχρι το 1922, έπαιξε σημαντικό ρόλο

στην πνευματική και ηθική ανάπτυξη των Ελληνοποντίων και στην ανάπτυξη της εθνικής τους συνείδησης.

Στις αρχές του 20ού αιώνα δεν υπήρχε ποντιακό χωριό χωρίς δικό του σχολείο και δική του εκκλησία. Σύμφωνα με τη στατιστική του Πανάρετου το 1913 στις επαρχίες των έξι μητροπόλεων του Πόντου κατοικούσαν 697.000 Έλληνες, ενώ το ίδιο διάστημα σύμφωνα με τον Γ. Λαμψίδη λειτουργούσαν 1.890 εκκλησίες, 22 μοναστήρια, 1.647 παρεκκλήσια και 1.401 σχολεία με 85.890 μαθητές !

Το ελληνικό τυπογραφείο που στήθηκε το 1880 στην Τραπεζούντα συνέβαλλε αποφασιστικά την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης και την προετοιμασία ενός αγωνιστικού κλίματος για την αντικατάσταση του οθωμανικού καθεστώτος από ένα ελεύθερο και δημοκρατικό πολίτευμα. Ο ελληνοκεντρικός προσανατολισμός του κλίματος αυτού είχε ως πρωτεργάτες την πρωτοεμφανιζόμενη αστική τάξη και επιβεβαιώνεται από συγκεκριμένα γεγονότα που μαρτυρούν την πατριωτική δράση της. Από τον ρωσο-οθωμανικό πόλεμο του 1828-1829 μέχρι και την κρητική εξέγερση του 1866-67 οι Έλληνες του Πόντου ήταν παρόντες.

Ο **20ός αιώνας** βρίσκει τον ελληνισμό του Πόντου με θεαματικό προβάδισμα συγκριτικά με τις άλλες εθνότητες της ευρύτερης περιοχής στον οικονομικό και τον πνευματικό τομέα. Ωστόσο, η πολιτική εξόντωσης των Ελλήνων από τις νεοτουρκικές κυβερνήσεις με τα οικονομικά, εκπαιδευτικά, στρατιωτικά και θρησκευτικά μέτρα που επέβαλαν στις χριστιανικές εθνότητες, σε αντιδιαστολή με τις δηλώσεις του προέδρου των Η. Π. Α. Γ. Ουίλσον για την αυτοδιάθεση των λαών της οθωμανικής αυτοκρατορίας, οδήγησαν κυρίως τους Πόντιους της Διασποράς στη μεγάλη απόφαση να αγωνιστούν για τη δημιουργία μιας αυτόνομης **Ποντιακής Δημοκρατίας**. Οι Έλληνες της διασποράς ήταν πρωτεργάτες στους αγώνες για τη δημιουργία μιας αυτόνομης ποντιακής δημοκρατίας με βασικούς εκπροσώπους τους Κ. Κωνσταντινίδη από τη Μασσαλία, Β. Ιωαννίδη και Θ. Θεοφυλάκτου από το Βατούμ, Ι. Πασσαλίδη από το Σοχούμ, Λ. Ιωαννίδη και Φ. Κτενίδη από το Κρασνοντάρ. Από τους Έλληνες του ιστορικού Πόντου ξεχωρίζουν οι δύο σεβάσμιες μορφές της Εκκλησίας ο μητροπολίτης Τραπεζούντας Χρύσανθος και ο μητροπολίτης Αμάσειας Γερμανός Καραβαγγέλης.

Λίγες μέρες πριν από τη ρώσικη κατοχή της Πόλης, τον Απρίλιο του 1916, έγινε η παράδοση της Τραπεζούντας από τον Τούρκο Βαλή Μεχμέτ Τζεμάλ Αζμή μπέη στο **μητροπολίτη Χρύσανθο**, ο οποίος λόγω της συνετούς πολιτικής του απέναντι στους μουσουλμάνους της περιοχής, έγινε δεκτός από τους Ρώσους, αλλά και από τους προξενικούς εκπροσώπους των άλλων κρατών ως ηγέτης στην ευαίσθητη περιοχή, όπου το αίμα των αθών Αρμενίων και Ελλήνων ήταν ακόμη νωπό. Η δίχρονη προεδρία του ήταν ένα αληθινό διάλειμμα δημοκρατίας και αρμονικής συμβίωσης χριστιανών και μουσουλμάνων. Το Φεβρουάριο του 1918 η κατάσταση είχε αλλάξει ριζικά, όταν ύστερα από την επικράτηση των μπολσεβίκων το 1917, ο ρώσικος στρατός εγκατέλειψε την Τραπεζούντα και η περιοχή ξαναπέρασε στην κατοχή των Νεότουρκων.

Στις δύσκολες εκείνες στιγμές χιλιάδες Έλληνες του ανατολικού Πόντου και του Καρς για να γλιτώσουν από τη γενοκτονική πολιτική των Νεότουρκων πήραν το δρόμο της φυγής προς την εμφυλιοκρατούμενη Ρωσία. Ο ξεριζωμός των Ελλήνων ευαισθητοποίησε τους Έλληνες της Ρωσίας, οι οποίοι ήδη από το Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο τον Ιούλιο του 1917 στο Ταϊγάνιο, αποφάσισαν την εκλογή Κεντρικού Συμβουλίου για τη δημιουργία ανεξάρτητου Ποντιακού Κράτους, με προσωρινή έδρα την πόλη Ροστόβ. Για πρώτη φορά οι Πόντιοι της Διασποράς οργανώθηκαν σε όλες

τις μεγάλες πόλεις της Ελλάδας Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Βόλο καθώς επίσης και στις πόλεις του εξωτερικού.

Στην Ευρώπη πρωτεργάτης του αγώνα ήταν ο Κ. Κωνσταντινίδης, ο οποίος από τη Μασσαλία με διαδοχικά υπομνήματα ενημέρωνε τις συμμαχικές δυνάμεις για την τραγική κατάσταση που επικρατούσε στον Πόντο. Ο ίδιος επίσης τύπωσε και κυκλοφόρησε χάρτη που όριζε τα σύνορα της προτεινόμενης ποντιακής δημοκρατίας. Η ρώσικη επανάσταση ξεσήκωσε τους Έλληνες του Πόντου για το δικό τους εθνικό αγώνα, ενώ στο πρώτο παγκόσμιο Παν-ποντιακό Συνέδριο που οργανώθηκε στη Μασσαλία το Φεβρουάριο του 1918 ο ίδιος ο Κ. Κωνσταντινίδης με τηλεγράφημα που έστειλε στον Α. Τρότσκι ζήτησε επίσημα την υποστήριξη της Σοβιετικής Ρωσίας.

Στο συνέδριο Ειρήνης όμως στο Παρίσι, που άρχισε το Δεκέμβριο του 1918, ο Ελ. Βενιζέλος πιέστηκε από τις συμμαχικές δυνάμεις και δεν συμπεριέλαβε τον Πόντο στο φάκελο των ελληνικών διεκδικήσεων και, παρά τις έντονες διαμαρτυρίες των Ελλήνων του Πόντου, συμφώνησε να παραχωρηθεί η περιοχή στην υπό ίδρυση αρμενική Δημοκρατία. Τον Απρίλιο του 1919 ο μητροπολίτης Τραπεζούντας Χρυσάνθος επισκέφθηκε τον Ελ. Βενιζέλο στο Παρίσι και ο πρωθυπουργός, μετά την αναλυτική ενημέρωση, παραδέχτηκε ότι διαπραγματεύτηκε λαθεμένα το ποντιακό ζήτημα. Παράλληλα με τον παν-ποντιακό αγώνα των Ελλήνων της Ρωσίας ο Χρυσάνθος επισκέφτηκε το Εριβάν και διαπραγματεύτηκε με τους Αρμένιους, καθώς επίσης και με τους μουσουλμάνους του Πόντου, μια μορφή συνομοσπονδίας. Ωστόσο η καχυποψία και των δύο πλευρών έγινε αιτία να χαθεί πολύτιμος χρόνος, ο οποίος λειτούργησε αρνητικά εξαιτίας των γρήγορων πολιτικών εξελίξεων. Το πολιτικό γεγονός που λειτούργησε ως ταφόπετρα του ποντιακού ζητήματος ήταν η κεμαλομπολσεβικική συνθήκη φιλίας και συνεργασίας που υπογράφηκε το Μάρτιο του 1921. Ο αδύναμος Κεμάλ πασάς ενισχυμένος από τον Λένιν οικονομικά, στρατιωτικά και ηθικά συνέχισε το γενοκτονικό του έργο και ταυτόχρονα εμφανίστηκε στη Συνδιάσκεψη του Λονδίνου με παράλογες απαιτήσεις, που λόγω των νέων πολιτικών εξελίξεων δεν απορρίφθηκαν από τις νικήτριες συμμαχικές μας Δυνάμεις.

Παρά το αρνητικό κλίμα που δημιουργήθηκε ο ποντιακός ελληνισμός δεν πτοήθηκε. Στις 10 Μαρτίου 1921 ο μητροπολίτης Αμάσειας Γερμανός πρότεινε στον υπουργό εξωτερικών Μπαλτατζή μια συνεργασία με τους Κούρδους και τους Αρμένιους για να χτυπηθεί το κίνημα του Κεμάλ. Η κυβέρνηση του Γούναρη απομονωμένη και από τους συμμάχους δεν πήρε καμία πρωτοβουλία, ενώ οι Πόντιοι απογοητευμένοι, με πρωτοβουλία του Γερμανού Καραβαγγέλη, διοργάνωσαν δύο Συνέδρια στην Κωνσταντινούπολη στις 17 Αυγούστου 1921 και στην Αθήνα στις 4 Σεπτεμβρίου. Συγχρόνως κατήγγελλαν την απουσία των συμμαχικών δυνάμεων και της ελληνικής κυβέρνησης στο σχεδιασμένο πρόγραμμα αφανισμού όλων των Ποντίων. Η τελευταία προσπάθεια ποντοαρμενικής συνεργασίας άρχισε καθυστερημένα στις αρχές του 1922, όταν πια τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων είχαν αλλάξει πλευρά. Εκμεταλλευόμενος την ευκαιριακή συγκυρία ο Κεμάλ πασάς, με τη φανερή υποστήριξη των μπολσεβίκων, της Ιταλίας, της Γαλλίας και τη σιωπηρή σύμπραξη της Αγγλίας, άρχισε την αντεπίθεση που έφερε και την κατάρρευση του μετώπου. Η ελληνική Σμύρνη δεν υπήρχε και το τέλος της ελληνικής Μ. Ασίας σφραγίστηκε με τη θυσία του ελληνικού Πόντου.

Η ποντιακή Δημοκρατία έμεινε ένα όνειρο, ενώ η καταδίκη σε θάνατο από την κεμαλική κυβέρνηση όλων των πρωτεργατών του αγώνα σφράγισε την εθνική συμφορά του ποντιακού ελληνισμού, η οποία συνδέεται με τη

γενικότερη τύχη του ελληνισμού της Μ. Ασίας. Αυτή την περίοδο της γενοκτονίας, αλλά και νωρίτερα ένας δεύτερος ποντιακός ελληνισμός ζούσε και μεγαλουργούσε στη Ρωσία. Περισσότεροι από 500.000 Πόντιοι κατοικούσαν στη Ρωσία, ενώ το 1918, με τις ομαδικές μετοικεσίες των καταδιωγμένων Ποντίων ιδιαίτερα μετά την αποχώρηση των ρωσικών στρατευμάτων, ξεπέρασαν τους 750.000.

Πέρα από τις πρώτες ομαδικές εγκαταστάσεις των αρχαίων Ελλήνων σε όλη τη Μαύρη Θάλασσα, η Καύκασος, η Γεωργία, η Νότια Ρωσία, η Μεσημβρινή Ρωσία, οι παραδουνάβιες περιοχές και οι βουλγαρικές ακτές του Εύξεινου Πόντου έγιναν σε όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας το καταφύγιο των Ελληνοπαίδων. Φτάνει να δει κανείς τη χρονολογική σειρά των αναγκαστικών μετακινήσεων, για να καταλάβει ότι ο ελληνισμός του Πόντου κατέφευγε στη φιλόξενη ομόθρησκη Ρωσία κάθε φορά που αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα εθνικής επιβίωσης. Σήμερα υπολογίζεται ότι στην πρώην Σοβιετική Ένωση ζουν ακόμη περισσότεροι από μισό εκατομμύριο Πόντιοι, οι οποίοι διατηρούν, στο βαθμό που δεν επεμβαίνουν οι αρχές των Ανεξάρτητων Δημοκρατιών της Κοινοπολιτείας, τις πατροπαράδοτες ελληνοποντιακές τους παραδόσεις.

Στον ιστορικό Πόντο το τέλος της ιστορίας και του πολιτισμού των Ποντίων ήταν εξαιρετικά τραγικό και σταμάτησε βίαια με την απάνθρωπη, αναγκαστική ανταλλαγή των πληθυσμών που όρισε η Συνθήκη της Λωζάννης το 1923.

Είναι γνωστή η γενοκτονία του αρμενικού λαού το 1915 από τους Νεότουρκους, αλλά δεν είναι γνωστή η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου που είχε τις ίδιες αναλογίες ποσοτικά και ηθικά με τη γενοκτονία των Αρμενίων την περίοδο 1916-1923. Από τους 697.000 Πόντιους που ζούσαν το 1913 στον Πόντο, περισσότεροι από 353.000, δηλαδή ποσοστό μεγαλύτερο από το 50%, βρήκαν οικτρό θάνατο μέχρι το 1923 από τους Νεότουρκους και τους Κεμαλικούς στις πόλεις και τα χωριά, στις εξορίες και τις φυλακές, στα τάγματα εργασίας, τα λεγόμενα «αμελέ ταμπουρού», που ήταν τάγματα θανάτου.

Η κατάσταση στην ευρύτερη περιοχή του Εύξεινου Πόντου επιδεινώθηκε όταν ο ελληνικός στρατός στις 15 Μαΐου 1919 κατέλαβε τη Σμύρνη και ένα μέρος της ενδοχώρας. Ο ίδιος ο Κεμάλ στις 19 Μαΐου 1919 οργάνωσε τη δεύτερη φάση των διωγμών, όταν αποβιβάσθηκε στην Σαμψούντα. Με τη Συνθήκη της Λωζάννης στις 24 Ιουλίου 1923 ορίστηκε ως σύνορο μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας ο ποταμός Έβρος και η συρρίκνωση του έθνους μέσα στα όρια του κράτους επισημοποιήθηκε με τη σύμβαση περί ανταλλαγής πληθυσμών, η οποία υπογράφηκε στη Λωζάννη στις 30 Ιανουαρίου 1923.

Ωστόσο η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων προσφύγων είχε ήδη εγκαταλείψει την περιοχή πριν τη σύμβαση, ενώ πολλοί κατέφυγαν στις παραλιακές πόλεις για να επιβιβάσθουν σε πλοία για την Ελλάδα. Συνολικά ο παρευξείνιος ελληνισμός εξοντώθηκε κατά την περίοδο 1914-1924 ή ακολούθησε το δρόμο της διασποράς προς την Ευρώπη, την Αμερική και την Περσία (Ιράν), τη Σοβιετική Ένωση και την Ελλάδα. Τα Αρχεία των Υπουργείων Εξωτερικών της Ευρώπης και της Αμερικής, καθώς επίσης και οι εκθέσεις άλλων διεθνών οργανισμών είναι ακόμη σήμερα ζωντανόι μάρτυρες κατηγορίας των εγκλημάτων που συστηματικά διαπράχθηκαν από τις τουρκικές κυβερνήσεις εις βάρος των Ελλήνων του Πόντου.

Η εθνική συμφορά του 1922 είχε ως συνέπεια το ξερίζωμα του ελληνισμού της Μ. Ασίας. Περισσότεροι από 1.300.000 Έλληνες αναγκάστηκαν να εκπατριστούν βίαια, εγκαταλείποντας τους προσφιλείς

νεκρούς, μαζί με τις περιουσίες τους και τον πολιτισμό της τρισχιλιόχρονης δημιουργικής παρουσίας τους εκεί.

Η μικρασιατική καταστροφή ξανάφερε στο προσκήνιο την ταραγμένη εσωτερική πολιτική κατάσταση. Η ανικανότητα των εναλλασσόμενων κυβερνήσεων ανάγκασε τον στρατηγό Πλαστήρα ν' αναλάβει την εξουσία, να εκθρονίσει το βασιλιά Κωνσταντίνο και να κινητοποιήσει όλες τις κρατικές υπηρεσίες για την επίλυση των προσφυγικών προβλημάτων. Η συντριπτική πλειοψηφία του προσφυγικού πληθυσμού, 638.252 άτομα, δηλαδή ένα ποσοστό 53%, εγκαταστάθηκε στη Μακεδονία, αρχικά στις περιοχές που εγκατέλειψαν οι ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι.

Τα κύρια προβλήματα που αντιμετώπισε το κράτος την πρώτη αυτή περίοδο της προσφυγιάς ήταν η επισκευή των εγκαταλειφθέντων οικισμών από τους τουρκικούς και βουλγαρικούς πληθυσμούς, η ανέγερση νέων οικιών και οικισμών, η κατασκευή συγκοινωνιακών έργων, η διανομή γεωργικών κλήρων στους πρόσφυγες γεωργούς και ο εφοδιασμός τους με τα στοιχειώδη εργαλεία και τους γεωργικούς σπόρους για την καλλιέργεια των κτημάτων. Η ελληνική κυβέρνηση για να συνεχίσει το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων Ποντίων ζήτησε τη μεσολάβηση της Κοινωνίας των Εθνών, η οποία ενέκρινε τη δανειοδότηση. Θετικό ρόλο έπαιξε η περίφημη έκθεση του Nansen, ώστε στο τέλος του 1924 μετά από επίμονες διαπραγματεύσεις και αυστηρές δεσμεύσεις υπογράφηκε το δάνειο ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση και την Τράπεζα της Αγγλίας με ονομαστικό κεφάλαιο 12.300.000 λίρες Αγγλίας.

Η Ε.Α.Π.(Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων) με την άρτια διοικητική, οικονομική και τεχνική της οργάνωση μπόρεσε να προχωρήσει στην εφαρμογή του προγράμματος αποκατάστασης των προσφύγων. Στην επιτυχία του προγράμματος συνετέλεσαν και οι ίδιοι οι πρόσφυγες με την εργατικότητα, την ικανότητα, την τιμιότητα και την εμπειρία που διέθεταν στον οικονομικό και πολιτισμικό χώρο. Τα 2/3 των εξόδων της Ε.Α.Π. δαπανήθηκαν στη Μακεδονία με αποτέλεσμα ν' αλλάξει ριζικά η περιοχή σε τέτοιο βαθμό ώστε, σύμφωνα με τις δηλώσεις του αντιπροέδρου της Τζον Κάμπελ, το 1930 δυσκολευόταν κανείς να αναγνωρίσει τον έρημο τόπο του 1923.

Η γεωργία, η κτηνοτροφία, η σηροτροφία και η αλιεία αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα από τους πρόσφυγες με αποτέλεσμα την ευρύτερη ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας. Η κοινωνική πολιτική του Βενιζέλου βοήθησε οριστικά στη μόνιμη εγκατάσταση των αγροτικών πληθυσμών, ενώ διάφορα προνομιακά μέτρα, που λειτούργησαν προσωρινά για τους πρόσφυγες των παραμεθόριων περιοχών, συνέβαλαν αποφασιστικά στην επάνδρωση των ακριτικών χωριών. Οι πρόσφυγες έγιναν για μια ακόμη φορά άγρυπνοι φρουροί των συνόρων.

Παράλληλα με τη μερική αποκατάσταση των αγροτικών πληθυσμών οι ελληνικές κυβερνήσεις προσπάθησαν να λύσουν, έστω και προσωρινά τα πολύπλοκα προβλήματα των αστικών προσφυγικών πληθυσμών. Το κράτος έριξε το βάρος στη λύση του στεγαστικού προβλήματος, ενώ η Ε.Α.Π. δαπάνησε 2.422.961 λίρες Αγγλίας για τη στέγαση 165.000 περίπου αστών προσφύγων. Το 50% του αστικού πληθυσμού συγκεντρώθηκε στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη.

Η συμπεριφορά πολλών γηγενών Ελλήνων απέναντι στους πρόσφυγες ήταν αρνητική, όπως καταγράφουν αρκετές πηγές. Παρ' όλες τις δυσκολίες, οι πρόσφυγες δεν λιποψύχησαν, αλλά επιστράτευαν όλους τους μηχανισμούς επιβίωσης που απέκτησαν κατά τη διάρκεια της συμβίωσής

τους με τους Οθωμανούς. Στην κατηγορία αυτή βέβαια δε συμπεριλαμβάνονται οι δεκάδες χιλιάδες πλούσιοι Μικρασιάτες πρόσφυγες, οι οποίοι χωρίς κρατική βοήθεια, χάρη στις επενδύσεις που είχαν στην Ελλάδα και στο εξωτερικό έλυσαν μόνοι τα προβλήματά τους.

Ωστόσο, η οδύσσεια του παρευξείνιου ελληνισμού δε σταματά στην μικρασιατική καταστροφή. Συνεχίστηκε αμέσως μετά τον εμφύλιο πόλεμο της Ρωσίας κατά τον οποίο χάθηκαν άδικα δεκάδες χιλιάδες Έλληνες. Κατά την περίοδο των σταλινικών διώξεων 1937-1939 περίπου 20.000 Έλληνες εκδιώχθηκαν από τη Σοβιετική Ένωση προς την Ελλάδα, πέρα από τα δεκάδες χιλιάδες θύματα στους τόπους των εκτοπίσεων, στο Καζακστάν, το Ουζμπεκιστάν, την Κιργισία, τις στέπες και στις άλλες αφιλόξενες περιοχές της Σοβιετικής Ένωσης. Άλλοι 13.500 πήραν επίσης το δρόμο της προσφυγιάς το 1965.

Το προσφυγικό ζήτημα επιδεινώθηκε ξανά τον Μάρτιο του 1988 όταν οι σοβιετικές αρχές άνοιξαν τα σύνορα για τους λαούς των Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών και δημιουργήθηκε αναγκαστικά ένα μεγάλο κύμα νέων προσφύγων Ελλήνων από τη Ρωσία προς την Ελλάδα, που ξεπέρασε σήμερα τις 180.000.

Η ελληνική πολιτεία ήταν και πάλι απροετοίμαστη για την ενσωμάτωση των νέων Ποντίων προσφύγων στους κόλπους της. Είναι γεγονός ότι από το 1923 κανένα άλλο προσφυγικό κύμα δεν είχε τέτοιο μέγεθος ώστε να αναγκάσει το ελληνικό κράτος να ασκήσει εκ νέου μια πολιτική υποδοχής και αποκατάστασης των προσφύγων. Η εγκατάστασή τους έγινε κυρίως στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Το Δεκέμβριο του 1990 ιδρύθηκε το Εθνικό Ίδρυμα Υποδοχής και Αποκατάστασης Παλινοστούντων Ομογενών Ελλήνων (Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε.). Η αδυναμία της πολιτείας στο πρόβλημα της αποκατάστασης των νεοπροσφύγων οδήγησε ειδικά τα προσφυγικά σωματεία να απαιτήσουν την ίδρυση μικρών οικισμών στην Θράκη και τη δημιουργία μιας παραδοσιακής ποντιακής πόλης με το όνομα «Ρωμανία» για να εγκατασταθούν αρκετοί νεοπρόσφυγες Πόντιοι στις ακριτικές θέσεις της βόρειας Ελλάδας.

Ο προσφυγικός πληθυσμός στη δεκαετία 1922-1932 πρόσφερε στο ελληνικό κράτος την επίλυση του δημογραφικού προβλήματος, την ανάπτυξη της γεωργίας, της βιοτεχνίας, της βιομηχανίας, του εμπορίου, της ναυτιλίας και επιπλέον προώθησε τη δημιουργία ενός νέου ελληνικού πνεύματος από τη σύζευξη του μικρασιατικού με το ελλαδικό. Οι τίμιοι και δημοκρατικοί αγώνες των αγροτών, των εργατών και των αστών συνέβαλαν αποφασιστικά στον εκσυγχρονισμό της κοινωνικής και της πολιτικής ζωής στην Ελλάδα. Οι κοινωνικοί αγώνες των προσφύγων για μια δικαιότερη κατανομή του εθνικού εισοδήματος έγιναν αιτία για τη δημιουργία νέων πολιτικών σχηματισμών και κομμάτων.

Πάνω απ' όλα ο προσφυγικός ελληνισμός ευρύτερα διακρίθηκε και διακρίνεται για τη βαθιά του αγάπη στις τέχνες και τα γράμματα. Η αναπτυγμένη πνευματική υποδομή των περισσότερων προσφύγων, οι οποίοι διακρίνονταν ιδιαίτερα για τη γλωσσομάθεια και την πολυμαθειά τους, συνέβαλε αποφασιστικά στη γρήγορη προσαρμογή τους στο ελλαδικό κλίμα, αλλά και στην ουσιαστική προσφορά τους στην πολιτιστική πρόοδο ολόκληρης της Ελλάδας. Συγκεκριμένα στη λογοτεχνία η γενιά του 30 άντλησε θεματικά ερεθίσματα από τη ζωή και τα έθιμα των προσφύγων, ενώ τα εξαιρετικά ακριτικά και ιστορικά τραγούδια του Πόντου, τα θρησκευτικά τραγούδια της Καππαδοκίας, τα ρεμπέτικα της Ιωνίας, πλούτισαν και ανανέωσαν με το βυζαντινό τόνο και χρώμα τους την ελλαδίτικη μουσική. Οι πολεμικοί ποντιακοί χοροί, οι πολιτιστικοί σύλλογοι, τα προσφυγικά σωματεία, τα βιβλία, οι εφημερίδες και τα περιοδικά τους αποτελούν μέχρι

σήμερα σημαντικό τμήμα της πολιτισμικής κληρονομιάς του παρευξείνιου ελληνισμού.

Η ελληνοχριστιανική παράδοση διαφυλάχθηκε τόσο από τους πρόσφυγες του 1922, αλλά και από τις επόμενες γενιές μέχρι και σήμερα τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και στο εξωτερικό. Τα θρησκευτικά σύμβολα και τα ιστορικά μοναστήρια (Παναγία Σουμελά, Άγιος Γεώργιος Περιστερώτας, Άγιος Ιωάννης Βαζελώνας, Θεόδωρος Γαβράς, Παναγία Γουμερά, Άγιος Βασίλειος Λαγκαδά), τα οποία ανιστόρησαν σε διάφορα βουνά της Μακεδονίας σηματοδότησαν και σηματοδοτούν μέχρι σήμερα τους Έλληνες πρόσφυγες του Εύξεινου Πόντου.

Ο σύγχρονος παρευξείνιος ελληνισμός, ελληνόφωνος, τουρκόφωνος και ρωσόφωνος, αγωνίζεται για τη διατήρηση της εθνικής συνείδησης, του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού, της χριστιανικής ορθόδοξης πίστης, αλλά και για το συνταίριασμα των ευρύτερων πολιτισμικών στοιχείων που μεταφέρει.

Η μαζική εισροή ενίσχυσε τις προσφυγικές κοινότητες της Ελλάδας και της Ρωσίας με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα μόνιμο δίκτυο μεταφοράς ανθρώπων, αγαθών, ιδεών ανάμεσα στους ελληνικούς και τους ρώσικους πόλους της ποντιακής διασποράς. Η Θεσσαλονίκη παραμένει το κύριο κέντρο συγκέντρωσης και οργάνωσης των παγκόσμιων παν-ποντιακών και παν-μικρασιατικών συνεδρίων καθώς η Μακεδονία και η Θράκη συνιστούν την κύρια γεωγραφική ζώνη εγκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα.

Ωστόσο σήμερα θεωρούμε ότι στα πλαίσια της ειρηνικής συμβίωσης λαών και εθνοτήτων, ο Καύκασος, η Κριμαία και ολόκληρη η Μαύρη θάλασσα θα φτωχύνουν χωρίς την παρουσία του ελληνισμού, ο οποίος άλλωστε ενισχύει τη συνεργασία και τη φιλία ανάμεσα στον ελληνικό λαό και τους λαούς της πρώην Σοβιετικής Ένωσης.

Η Ελλάδα οφείλει να ενισχύσει στον οικονομικό και εκπαιδευτικό τομέα τον παρευξείνιο ελληνισμό, ο οποίος ήδη ανασυγκροτείται στις περιοχές της Μαριούπολης και του Ντονέσκ της Ουκρανίας, όπως και σε πολλές αστικές και αγροτικές περιοχές της Ρωσίας.

Η συλλογική ζωή των Ελλήνων στις περιοχές αυτές, όπως επίσης και των νεοπροσφύγων στην Ελλάδα, προσανατολίζεται προς την πολιτιστική αναγέννηση με τη γλώσσα, τη θρησκεία, τη μουσική, τους χορούς, αλλά και την καλλιέργεια της εθνικής μνήμης.